

УДК 159.9.019

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СПАДОК Д.М. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО: ВАЖЛИВІСТЬ МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ

Загурська Е.В., науковий кореспондент
лабораторії психології обдарованості
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті проаналізовано сучасний стан осмислення психологічного спадку видатного літературознавця, мовознавця, психолога, санскритолога, міфолога, історика культури, публіциста Д.М. Овсянико-Куликовського, яке сьогодні в Україні має розрізнений характер у різних галузях соціогуманітарного знання. Визначено перспективи подальших досліджень, що полягають у мультидисциплінарному підході.

Ключові слова: психологія літературної обдарованості, «теорія позасвідомого», харківська школа психології творчості, психологія художньої творчості, мультидисциплінарний підхід.

В статье проанализировано современное состояние осмысления психологического наследия выдающегося литературоведа, языковеда, психолога, санскритолога, мифолога, историка культуры, публициста Д. Н. Овсянико-Куликовского, которое сегодня в Украине носит разрозненный характер в различных отраслях социогуманитарного знания. Определены перспективы дальнейших исследований, которые заключаются в мультидисциплинарном подходе.

Ключевые слова: психология литературной одаренности, «теория бессознательного», харьковская школа психологии творчества, психология художественного творчества, мультидисциплинарный подход.

Zagurska E.V. PSYCHOLOGICAL LEGACY OF D. M. OVSYANYKO-KULYKOVSKYI: THE IMPORTANCE OF A MULTIDISCIPLINARY APPROACH

The article analyzes the current state of understanding of the psychological heritage of outstanding literary critic, linguist, psychologist, Sanskrit scholar, mythologist, cultural historian, publicist D.M. Ovsyanyko-Kulykovskiy. Today in the Ukraine D.M. Ovsyanyko-Kulykovskiy's legacy is fragmented in various branches of social Sciences and Humanities. The author identifies a perspective of further studies in the multidisciplinary approach.

Key words: psychology of literary giftedness, "the theory of the unconscious", Kharkov school of psychology of creativity, psychology of art, multidisciplinary approach.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження психологічного спадку Д.М. Овсянико-Куликовського більшою або меншою мірою розкривають особливості його психологічних поглядів, проте вивчення концепцій вченого має розрізнений характер, усталеної думки щодо них немає. Д.М. Овсянико-Куликовського вважають одним із засновників харківської лінгвістичної школи, психологічного напрямку в рамках культурно-історичного літературознавства, психологічної школи в літературознавстві, культурно-історичної школи в літературознавстві, в рамках якої розвивалася психологія художньої творчості, естетико-психологічної школи тощо. На думку В. Роменця, який визначив Д.М. Овсянико-Куликовського як одного із засновників харківської школи психології творчості, погляди вченого відповідали концепції культурно-гуманістичної психології й, відповідно, вчений багато в чому випередив свій час. Сам Д.М. Овсянико-Куликовський стверджував, що до 90-х рр. XIX ст. в нього формується система ідей, почуттів і настроїв, яку він назвав «своїм комплексом»; нада-

лі «до складу цієї системи стали входити нові елементи, характер і значення яких визначається поняттям «культу гуманності» [15, с. 346].

Нині найбільш дослідженим є його внесок у становлення та розвиток філологічних наук; на думку Я. Голобородька, він був «одним із провідних філологів-мислителів свого часу, науковцем із масштабним поглядом на літературний процес та духовно-історичні тенденції» [4, с. 52]. Більшість дослідників, сходяться на тому, що ґрунтовний аналіз психологічного спадку видатного психолога є необхідним, що «Дмитро Миколайович заслуговує на те, щоб його ім'я пам'ятали, а його спадщина знову стала об'єктом досліджень» [10, с. 25], аналізують її з позиції профільної для них діяльності. Отже, психологічні погляди Д.М. Овсянико-Куликовського стають «точкою золотого перетину» різних наук, що є логічним наслідком багаторічної діяльності Д.М. Овсянико-Куликовського в різних галузях гуманітарного знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До наукового спадку Д.М. Овсяни-

ко-Куликовського в різний час зверталися А. Горнфельд, Т. Райнов, С. Ольденбург, Я. Голобородько, М. Анікін, М. Бойко, М. Осьмаков, В. Багацький, І. Вернудіна, Я. Грицак, І. Гуржій, Л. Дабло, Ю. Кальницька, О. Ладиґа, А. Лискова, М. Мацейків, І. Ілюхін, П. Усенко, Л. Блінова, В. Сарбей, Л. Чувпило, Ю. Манн, В. Крутоус, Н. Нікітіна, В. Свищо, Л. Гусельцева й інші. Проте систематичного аналізу психологічного спадку видатного вченого-енциклопедиста досі не було здійснено.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження:

1. Здійснити системний аналіз поглядів сучасних науковців із різних галузей соціогуманітарного знання на особливості психологічного спадку Д.М. Овсяніко-Куликовського.

2. Визначити основні напрями досліджень психологічних поглядів вченого.

3. Довести важливість мультидисциплінарного підходу до вивчення психологічних поглядів Д.М. Овсяніко-Куликовського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Д.М. Овсяніко-Куликовський у численних роздумах про психологічні особливості літературно обдарованої особистості, особливості психологічної норми й патології, складники психології національності тощо оперує філософськими поняттями, виводячи висновки на рівень філософського узагальнення. Так, наприклад, учений стверджує, що мистецтво є пізнанням і розробкою ідеї безкінечного в його людському вираженні; що образні елементи мислення для талановитих людей «звільнюються від служіння найближчим потребам думки і, отримуючи самостійне значення та особливу розробку, пристосовуються до пізнання життя та психіки людської» [14, с. 90] тощо. Це дає підстави звернути увагу на його психологічний спадок ученим, які досліджують галузі філософії. Так, І. Вернудіна зазначає, що теоретичний доробок Д.М. Овсяніко-Куликовського став результатом «лінгвістичних, психологічних, філософсько-культурологічних узагальнень та ідей кінця XIX – початку XX ст. в українській і європейській науковій думці» [3, с. 25], а його спадок становить «непересічний інтерес з огляду на сучасний рівень естетико-психологічних досліджень і слугує подальшому «прирощенню знань» у цій царині» [3, с. 22].

У рамках парадигми культурфілософії творчість вченого досліджує В. Крутоус, приділяючи особливу увагу явищам патологічного характеру, які становили об'єкт окремого інтересу Д.М. Овсяніко-Кули-

ковського в пізній період його досліджень. В. Крутоус зазначає, що «душевні явища, які знаходяться в проміжку між історично обумовленою нормою та явною психопатологією, здатні відігравати позитивну, більшу того, провідну роль у становленні й розвитку людини та її обдарованості» [8]. Особливо наочно, на думку вченого, Д.М. Овсяніко-Куликовський показав це на прикладах історичних модифікацій людського почуття.

Деякі дослідники трактують погляди науковця в руслі філософсько-лінгвістичного вчення, вважаючи, що воно було націлене на «визначення сутності й природи живої людської мови, вивчення проблеми її походження, дослідження ролі в пізнавальній і творчій діяльності індивіда й народу загалом, утілювало оригінальні підходи до вивчення співвідношення думки і слова» [16, с. 85].

У контексті сучасного мовознавства здебільшого досліджують думки Д.М. Овсяніко-Куликовського в ближньому зарубіжжі. Так, К. Штайн і Д. Петренко вважають, що вчений поділяв думку свого вчителя О. Потебні про те, що теорія словесності повинна мати одну основу з теорією мови, опиратися на дані сучасного мовознавства. Пропагуючи основні теоретичні положення О. Потебні, на думку дослідників, Д.М. Овсяніко-Куликовський розвивав їх щодо творчості видатних російських письменників, дослідження історико-літературного процесу Росії XIX ст. Роблячи установку на вивчення психології художньої творчості, «весь розвиток російської літератури вчений бачив як боротьбу й різноманітне поєднання двох начал: пушкінського та гоголівського, органічний синтез яких передбачається десь у віддаленому майбутньому» [18, с. 57].

«Розширює» напрями зазначених досліджень М. Гусельцева, стверджуючи, що вченого цікавили не лише питання психології мови й мислення, а і творчості в широкому сенсі слова. Звертаючись від мовознавства до літературознавства, а потім до історії культури, на думку М. Гусельцевої, Д.М. Овсяніко-Куликовський поділяв ідеї В. Тена, що «сліди» культурно-історичної епохи та особистості (історичну психологію) можна осягнути за допомогою аналізу літературних творів (пам'яток). Однак до культурно-історичного методу Д.М. Овсяніко-Куликовський додав методи психологічного аналізу особистості та її творчості. «У логіці культурно-психологічного аналізу й синтезу він намагався осмислити взаємозв'язок: психологічний склад → художня творчість → твір. Лірику в цьому ключі він розглядав як художнє вираження емоційних станів. Згідно з Д.М. Овсяні-

ко-Куликовським, визначна творчість є одночасно явищем психологічним і культурним (тобто культурно-психологічним» [5, с. 396].

Деякі вчені розглядають особливості психологічного спадку Д.М. Овсянико-Куликовського в контексті психоаналізу; показовим є те, що цей аспект стає «точкою перетину» філософії та літератури. І. Вернудіна визначає погляди дослідника як «теорію позасвідомого» [3]. М. Наєнко вважає, що позиція дослідника, за якою літературна творчість є «авторським утіленням особистих морально-психологічних задатків, які існують у підсвідомості кожної творчої особистості» [12, с. 28], по суті, є відображенням фрейдівської концепції, де «творчість є символічним вираженням психічних імпульсів і пристрастей, які відкидаються реальністю, але існують у людській підсвідомості й виражаються шляхом фантазії художника-творця» [12, с. 29]. На переконання літературознавця Л. Крупчанова, Д.М. Овсянико-Куликовський, незалежно від З. Фрейда, виходить на поняття «психічна сила», яка «накопичується і зберігається в абстрактних процесах думки й витрачається в живій діяльності конкретних почуттів» [7, с. 109]. Учений пропонує класифікувати погляди Д.М. Овсянико-Куликовського на почуття так: 1) органічні (біологічні) почуття (спрага, голод, статевий почуття), 2) надорганічні (любов), 3) соціальні (сімейні, правові, політичні), 4) надсоціальні (релігійні та моральні, тобто творчі, соціальне походження)» [7, с. 110].

Варто окремо зауважити, що однією з найменш досліджених ділянок психологічного спадку Д.М. Овсянико-Куликовського є його концепція психології літературної творчості, в якій чільне місце посідає літературно обдарована особистість. Про необхідність ґрунтовного вивчення психології літературної творчості зазначає І. Ногачевська. На її думку, поетична творчість традиційно вивчається філологічними методами, проте «психологічні дисципліни нагромаджують певний науковий потенціал, який може прислужитись не лише літературознавцям і педагогам, а й психотерапевтам, бібліотерапевтам. Ось чому варто позбутись упередження, що психологія не здатна серйозно вдосконалити та допомогти в аналізі й розумінні поетичного твору» [13, с. 153]. У певному розумінні психологію художньої творчості віддзеркалює психологія художнього сприймання, і підтвердженням цієї тези є те, що Д.М. Овсянико-Куликовський «розглядає художню творчість і сприймання як процеси переживання, творення смислу й розуміння його»

[13, с. 154]. Виходячи із цієї логіки, з позиції сприймання доцільно розглядати поетику; в цьому процесі необхідно з'ясувати, «в чому полягають секрети того чи іншого тексту, який наділений винятковою здатністю викликати яскраві образні уявлення, що супроводжуються відповідними емоціями та механізмами навіювання, якими наділені поетичні твори» [13, с. 153].

Л. Блінова, досліджуючи погляди Д.М. Овсянико-Куликовського на психологію художньої творчості, зазначає, що серед елементів психології ліризму вчений виділяє ліричне почуття, яке бере участь у створенні художніх образів і в художньому спогляданні дійсності є «пружиною, супутником творчості» [1, с. 65], тобто натхненням. Свого змісту натхнення не має, але має зміст процесу (образи, думки, почуття) і ліричний настрій. Також науковець зазначає, що митець, створюючи свій твір, використовує художню індукцію, тобто йде від індивідуального образу до типу, а від типу до ідеї. Такий само шлях проходить звичайна людина, яка хоче зрозуміти витвір мистецтва, тобто повторює процес творчості, але у спрощеному вигляді. Д.М. Овсянико-Куликовський із цього приводу зазначав, що розуміння художнього твору, тобто повторення творчості, ніколи не може бути повним, точним: обидва процеси (творчості й розуміння) не можуть бути адекватними [1, с. 65]. Аналізуючи процес розуміння художнього твору, Д.М. Овсянико-Куликовський, як зазначає Л. Блінова, підкреслює той факт, що «людина прагне зрозуміти художній твір передусім для себе, «в інтересах своєї думки». І художник творить насамперед для себе» [1, с. 66].

Деякі дослідники психології літературної творчості Д.М. Овсянико-Куликовського ставили на карб останньому те, що він займався не психологією, а психологізмом, що може ставити під сумнів результати його досліджень із позиції досягнень сучасної психології. Проте сучасні вчені зазначають, що «психологізм оприявнює важливі риси авторської свідомості. Він може виявлятися у різних формах, прийомах і засобах зображення, але важливою є проблема авторської самоідентифікації» [2, с. 3].

Одним із важливих складників психології літературно обдарованої особистості, на думку Д.М. Овсянико-Куликовського, є духовність. У контексті релігійності, яка, у свою чергу, є складником духовної обдарованості, він розглядає психологічні основи релігійності, психологію релігійного почуття, психологічний стрій релігійного почуття і свідомості. Важливістю його пошуків засвідчує той факт, що сучасні науков-

ці, зокрема О. Музика, надають поняттю духовності особливого значення для становлення обдарованої особистості. Так, на переконання дослідника, «незважаючи на те, що поняття «духовність» є загальним і межовим, очевидно, що його науковий аналіз має робитися винятково у межах об'єкт-предметного співвідношення тієї чи іншої науки. Відтак постає питання про вираження цього поняття через психологічні категорії та терміни, про його операціоналізацію і, водночас, про відмежування від категоріально-термінологічного апарату та методів дослідження, іманентних іншим наукам, філософії та теології» [11, с. 358].

Нині видається особливо важливим переосмислення критики психологічних поглядів Д.М. Овсяніко-Куликовського, яка була здійснена здебільшого впродовж першої половини ХХ ст., але перебуває в науковому обігу. Так, важко погодитись як і з тим, що в рамках психології художньої творчості праці вченого є «еклектичними та перед лицем сучасності неповноцінними» [19], так і з тим, що психологія художньої творчості зможе успішно розв'язати надзвичайно складні й важкі завдання лише за тієї умови, якщо вона цілком базуватиметься на «класовому аналізі художніх явищ» [19]. Як зазначає О. Ладиґа – автор однієї з найґрунтовніших розвідок про Д. М. Овсяніко-Куликовського в контексті історичної науки, дослідження вченого щодо психологічного пояснення революційних подій привело його «в стан ворогів радянської історичної науки» [9, с. 154]; значення його творчості вбачалося лише в галузі теорії літератури, що є «прикладом ставлення радянської наукової думки до визначних учених, які не поділяли повністю позиції марксизму» [9, с. 19]. У контексті зазначеного варто відмітити конструктивну критику сучасної дослідниці психологічного спадку Д.М. Овсяніко-Куликовського Л. Дабло, яка підходить до позиції вченого про психологію творчості й обдарованості з погляду естетики. На думку дослідниці, саме психологія творчості (зокрема літературної) спрямовує інтерес Д.М. Овсяніко-Куликовського до ширших за обсягом проблем: «співвідношення категорій «краса» та «істина», специфіка художнього мислення, естетична насолода, міра розумового (інтелектуального) в естетичному почутті», проте «перелік зазначених проблем не тільки засвідчує розуміння теоретиком обсягу і спрямованості естетичної теорії, а й, можливо, не зовсім послідовно питань «художність», «засіб вираження» тощо» [6, с. 61]. Аналізуючи працю вченого «Психологія думки і почуття. Ху-

дожня творчість», дослідниця зауважує, що «сто років тому розвиток наук, що інтегрувалися, потребував корекції, мав пошуковий характер. Унаслідок цього інтегративні процеси відбувалися на хистких засадах. Найуразливішими були спроби теоретиків (Овсяніко-Куликовський належить до них) спиратися на філософську методологію і трансформувати філософські підходи в естетику, філологію чи мистецтвознавство. Суб'єктивізм позиції Д.М. Овсяніко-Куликовського очевидний так само, як і його упередженість (...). Але зовсім не випадково вважається, що теоретик може бути цікавий і своїми помилками» [6, с. 62].

Варто окремо наголосити на перспективності досліджень проблеми сприйняття художнього твору читачем, адже провідною ідеєю харківської школи психології творчості, до якої, як зазначалося, належав Д.М. Овсяніко-Куликовський, було те, що розуміння художнього твору є своєрідним відновленням творчого процесу в душі того, хто сприймає цей твір. Думка не передається, а тільки збуджується через слово. Н. Чепелева, розглядаючи діалогічність тексту як чинник впливу на свідомість читача, зауважує, що «діалогічний текст містить апеляції до реципієнта, його потреб, запитів, інтересів, він орієнтований на певний рівень знань» [17, с. 23]. Аналізуючи психологічні особливості розуміння тексту, автор зазначає, що «розуміння може відбуватися на двох рівнях: структурному (значенневому), основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного в текст його автором, і смислового, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смилову систему, тобто його переосмислення реципієнтом» [17, с. 53]. Розвідки Д.М. Овсяніко-Куликовського з питань психології літературної обдарованості («М.В. Гоголь», «Етюди про творчість А.П. Чехова», «Л.М. Толстой як митець», «О.С. Пушкін. Дослід психологічного вивчення його творчості», «І.С. Тургенев» тощо) містять численні роздуми із зазначеного питання, що потребує сучасного переосмислення.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити такі висновки:

1. Здійснено системний аналіз поглядів сучасних науковців із різних галузей соціогуманітарного знання на особливості психологічного спадку Д.М. Овсяніко-Куликовського.

2. Доведено важливість мультидисциплінарного підходу до вивчення психологічних поглядів Д.М. Овсяніко-Куликовського. Нині звернення до психологічного спад-

ку Д.М. Овсянико-Куликовського є спорадичним і потребує одночасного вивчення в різних галузях науки для проведення загального аналітичного синтезу та надання висновків.

3. Визначено основні напрями досліджень психологічних поглядів вченого: власне психологічний (у руслі психології обдарованості й соціальної психології), філософський (у т. ч. естетичний), літературознавчий, історичний.

4. Запропоновано шляхи подальшого дослідження психологічного спадку вченого, які, зокрема, полягають у переосмисленні його критики з позиції досягнень сучасної науки та його поглядів на психологію літературної обдарованості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова Л.В. Взгляды Д.Н. Овсянико-Куликовского на психологию художественного творчества / Л.В. Блинова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 88. – С. 63–67.
2. Брега Л.О. Гендерная природа психологизма у творцах О. Забужко та О. Токарчук : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / Л.О. Брега. – Бердянськ : Бердянський держ. пед. ун-т, 2016. – 20 с.
3. Вернудіна І.В. Теоретичні засади Харківської естетико-психологічної школи / І.В. Вернудіна // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 3. – С. 22–29.
4. Голобородько Я. Аристократ філологічної думки / Я. Голобородько // Вісник НАНУ. – 2003. – № 1. – 47–54.
5. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания : автореф. дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М.С. Гусельцева. – М. : ФГБНУ «Психологический институт РАО», 2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pirao.ru/images/thesis-presentations/GuseltsevaMS/GuseltsevaMS-thesis.pdf>.
6. Дабло Л.Г. Культуротворчі пошуки Д.М. Овсянико-Куликовського / Л.Г. Дабло // Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філософія, культурологія, соціологія» : збірник наукових праць. – Маріуполь : МДУ, 2011. – Вип. 1. – С. 58–63.
7. Крупчанов Л.М. Теория литературы / Л.М. Крупчанов. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. – 360 с.
8. Крутоус В.П. Д.Н. Овсянико-Куликовский о связи психической нормы и патологии / В.П. Крутоус // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». – 2005. – № 3. – С. 27–38.
9. Лади́га О.І. Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття. Д.М. Овсянико-Куликовський : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / О.І. Лади́га; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2003. – 185 с.
10. Лискова К.А. Наукова спадщина академіка Д.М. Овсянико-Куликовського (1853–1920) / К.А. Лискова // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т. – Х. : Майдан, 2008. – Вип. 32. – С. 18–25.
11. Музи́ка О.Л. Духовність обдарованої особистості: суб'єктно-ціннісний підхід до дослідження / О.Л. Музи́ка // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Вип. 9. – К. : Талком, 2016. – Том ІХ : Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. – 2016. – С. 357–367.
12. Нає́нко М.К. Тисячоліття українського літературознавства (стаття друга) / М.К. Нає́нко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Філологічні науки». – 2013. – Вип. 35. – С. 22–38.
13. Нога́чевська І.О. Асоціативне сприймання поетичного тексту як особливий сугестивний вплив на читача / І.О. Нога́чевська // Збірник наукових праць РДГУ. – 2016. – Вип. 6. – С. 152–157.
14. Овсянико-Куликовский Д.Н. Наблюдательный и экспериментальный метод в искусстве / Д.Н. Овсянико-Куликовский // Вопросы теории и психологии творчества / изд.-составитель Б.А. Лезин. – Х., 1907. – С. 83–117.
15. Овсянико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы : в 2 т. / Д.Н. Овсянико-Куликовский. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 2. – 1989. – 526 с.
16. Сви́що В. Особливості позитивістської концепції філософії мови Д. Овсянико-Куликовського / В. Сви́що // Філософські обрії: Науково-теоретичний журнал. – Полтава, 2013. – Вип. 29. – С. 82–90.
17. Чепелева Н.В. Текст і читач : [посібник] / Н.В. Чепелева. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 124 с.
18. Штайн К.Э. Филология: История. Методология. Современные проблемы : [учебное пособие] / К.Э. Штайн, Д.И. Петренко ; под ред. д-ра социол. наук, проф. В.А. Шаповалова. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского гос. ун-та, 2011. – 916 с.
19. Якобсон Л. Овсянико-Куликовский Дмитрий Николаевич / Л. Якобсон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/enlit/enc/encyclop/le8/le8-2221.htm>.